

Rethinking Causality in the Social Sciences: Moving from a Linear Paradigm to Combinatorial and Asymmetric Logic with a Focus on FsQCA

Ismail Aalizad *

Department of Sociology, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran

Abstract

This article examines the limitations of variable-based approaches to the analysis of complex and contextual phenomena by rethinking the logic of causality in the social sciences. Variable-based approaches define causality primarily in terms of correlations or statistical effects between variables; as a result, causality is often assumed to be probabilistic, linear, and symmetric, and limited to answering “under what conditions” questions. In contrast, set-based logic redefines causality in terms of necessary and sufficient relations, allowing for the analysis of causal combinations, multipath ways, and asymmetries of relationships. By recognizing empirical heterogeneity and maintaining sensitivity to degree differences between cases, this approach strengthens the link between theory, conceptualization, and empirical analysis. The methodological framework FsQCA is introduced as an operational embodiment of this set-based logic. Using fuzzy sets, FsQCA allows for the simultaneous analysis of necessary conditions and sufficient combinations, examining causal multipaths, and confronting causal asymmetries. However, the success of this approach depends on a clear theoretical framework, precise conceptual calibration, and correct definition of sets and conditions, and reducing it to a software tool can reduce its explanatory capacity. The paper also analyzes the methodological implications of the

* Corresponding Author: aalizad@atu.ac.ir

How to Cite: Aalizad, I. (2026). Rethinking Causality in the Social Sciences: Moving from a Linear Paradigm to Combinatorial and Asymmetric Logic with a Focus on FsQCA, *Quarterly Journal of Social sciences*, 33(112), 179-204. DOI: 10.22054/qjss.2026.90833.2960

Original Research

Accepted: 26/01/2026

Revised: 07/01/2026

Received: 22/11/2025

eISSN: 2538-2772

ISSN: 1735/1162

transition from linear and symmetric causality to combined and asymmetric causality. This transition not only redefines research questions and the role of theory, but also transforms the concept of generalization and explanatory validity in multi-layered and complex social analysis. Finally, the paper argues that improving the quality of social research requires, above all, a rethinking of the logic of explanation, and that FsQCA, within the theoretical framework and given its limitations, allows for the production of more realistic and theoretically richer explanations.

Keywords: Combinatorial Causality, Asymmetric Causality, Set-Oriented Logic, Fuzzy Algebra, Fsqca, Causal Multipath, Fuzzy Calibration.

Extended Abstract

Problem Statement

One of the fundamental challenges in social science research concerns how causal relationships among social phenomena are understood and explained. A substantial body of empirical research has been developed based on a variable-oriented approach and conventional statistical methods, in which causality is primarily conceptualized as a linear, independent, and symmetrical relationship among variables. Although this approach has generated significant contributions, it faces limitations in explaining complex, multi-level, and context-dependent social phenomena. Social reality often emerges from the interaction of institutional, cultural, historical, and structural factors and cannot be adequately reduced to the independent effects of individual variables.

In recent years, the expansion of set-theoretic approaches, particularly fuzzy-set Qualitative Comparative Analysis (fsQCA), has provided new grounds for reconsidering causality. This development represents not merely a new analytical technique but a transformation in the logic of social explanation, emphasizing configurational causation, equifinality, causal asymmetry, and the role of context in shaping outcomes. This article examines the necessity of moving beyond linear and variable-centered reasoning toward a configurational approach to causal explanation.

Research Objective

The primary objective of this article is to explain the necessity of rethinking causality in social sciences and to analyze the theoretical and methodological foundations of the transition from the variable-oriented paradigm to the set-theoretic approach. The article argues that fsQCA is not simply an alternative technique to conventional statistical methods; rather, it reflects a fundamental shift in how research questions are formulated and causal relationships are conceptualized.

The central question of the study is how configurational and asymmetric causation can overcome the limitations of conventional approaches and provide more realistic explanations of complex social

phenomena.

Theoretical Foundations

The theoretical foundation of this article is based on a critique of the variable-oriented paradigm and an explanation of the set-theoretic approach. From this perspective, causality is not a simple relationship between an independent variable and an outcome, but a configuration of interconnected and context-dependent conditions. Drawing on the works of Charles Ragin and contemporary methodological literature, the article argues that many social phenomena result from the interaction and combination of multiple causal conditions.

Configurational causation, equifinality, and causal asymmetry constitute the core concepts of this framework. A social outcome may emerge through multiple causal pathways, and the conditions explaining the occurrence of a phenomenon are not necessarily identical to those explaining its absence. Therefore, social analysis requires moving beyond the search for net effects of individual variables toward identifying causal configurations.

Methodological Considerations

This article is a fundamental theoretical-analytical study that employs a conceptual-comparative approach and draws on methodological literature in the social sciences to compare variable-oriented and set-theoretic paradigms. Rather than testing an empirical hypothesis, it seeks to reconstruct the theoretical logic of causation in social research and clarify the position of fsQCA within contemporary methodological developments.

Concepts such as necessary and sufficient conditions, fuzzy sets, calibration, consistency, and coverage are examined as components of a coherent analytical framework. The article emphasizes that the validity of fsQCA depends on theoretical conceptualization and the connection between theory and empirical analysis. Mechanical reliance on software procedures or numerical thresholds without theoretical grounding may reduce the explanatory capacity of this approach.

Findings

The analysis demonstrates that the main distinction between set-theoretic and variable-oriented approaches lies in shifting the unit of analysis from independent variable effects to configurations of causal conditions. In many social phenomena, no single factor is sufficient to explain an outcome; rather, outcomes emerge from the interaction and combination of multiple conditions.

Equifinality is one of the central characteristics of explanation within fsQCA, indicating that different combinations of conditions may lead to the same outcome. Likewise, causal asymmetry shows that explaining the presence of a phenomenon is not necessarily the same as explaining its absence, and each requires a distinct analytical logic.

The article also demonstrates that the primary value of fsQCA lies not only in its computational capabilities but in its underlying theoretical logic. Analyses of necessary and sufficient conditions, as well as evaluations of consistency and coverage, become meaningful only when based on coherent theoretical assumptions and rigorous research design.

Theoretical Implications and Discussion

The article argues that methodological transformation in social sciences requires more than replacing statistical tools; it requires reconsidering the epistemological foundations of explanation. FsQCA should not be viewed as a competitor to conventional quantitative methods, but as an alternative approach to understanding causal relationships that is more compatible with the complexity and contextual nature of social phenomena.

From this perspective, methodological choices should be guided by research questions and the causal structure of phenomena rather than by the popularity of particular techniques. The set-theoretic approach can contribute to richer explanations in fields such as governance, development studies, public policy, social capital, and institutional change.

Furthermore, fsQCA moves beyond the conventional divide between quantitative and qualitative methods by linking the

theoretical sensitivity of qualitative research with the analytical rigor of quantitative approaches .It provides a framework for integrating theory and empirical analysis to produce more comprehensive explanations of social reality.

Conclusion

This article demonstrates that many limitations in social science research originate from a linear and variable-centered understanding of causality .In contrast, the set-theoretic approach and fuzzy-set Qualitative Comparative Analysis, with their emphasis on configurational causation, equifinality, and causal asymmetry, provide a framework more consistent with the complexity of social reality.

The major contribution of this article is presenting fsQCA not merely as a data analysis technique, but as a paradigmatic transformation in the logic of social explanation .This approach redirects researchers from searching for simple average-based relationships toward understanding complex and context-dependent causal configurations . Therefore, advancing social science methodology requires not only developing new analytical tools but also reconsidering the concept of causality and selecting methods appropriate to the inherently complex nature of the social world.

بازاندیشی علیت در علوم اجتماعی: گذار از پارادایم خطی به منطق ترکیبی و نامتقارن با تمرکز بر FsQCA

اسماعیل عالی‌زاد * گروه جامعه‌شناسی دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

چکیده

این مقاله با بازاندیشی در منطق علیت در علوم اجتماعی، محدودیت‌های رویکردهای متغیرمحور را در تحلیل پدیده‌های پیچیده و زمینه‌مند مورد بررسی قرار می‌دهد. رویکردهای متغیرمحور علیت را عمدتاً بر اساس همبستگی یا اثر آماری میان متغیرها تعریف می‌کنند؛ در نتیجه، رابطه علی غالباً احتمالی، خطی و تقارنی تلقی می‌شود و پاسخگویی به پرسش‌های «تحت چه شرایطی» محدود می‌شود. در مقابل، منطق مجموعه‌محور علیت را در قالب روابط لازم و کافی بازتعریف می‌کند و امکان تحلیل ترکیب‌های علی، چندمسیرگی و نامتقارنی رابطه‌ها را فراهم می‌آورد. این رویکرد، با به رسمیت شناختن ناهمگنی تجربی و حفظ حساسیت به تفاوت‌های درجه‌ای میان موارد، پیوند میان نظریه، مفهوم‌پردازی و تحلیل تجربی را تقویت می‌کند. چارچوب روش‌شناختی FsQCA به عنوان تجسم عملیاتی این منطق مجموعه‌محور معرفی شده است. FsQCA با بهره‌گیری از مجموعه‌های فازی، امکان تحلیل هم‌زمان شرایط لازم و ترکیب‌های کافی، بررسی چندمسیرگی علی و مواجهه با نامتقارنی‌های علیت را فراهم می‌آورد. باین حال، موفقیت این رویکرد وابسته به چارچوب نظری روشن، کالیبراسیون مفهومی دقیق و تعریف صحیح مجموعه‌ها و شرایط است و تقلیل آن به ابزار نرم‌افزاری می‌تواند ظرفیت تبیینی آن را کاهش دهد. مقاله همچنین پیامدهای روش‌شناختی گذار از علیت خطی و متقارن به علیت ترکیبی و نامتقارن را تحلیل می‌کند. این گذار نه تنها پرسش‌های پژوهشی و نقش نظریه را بازتعریف می‌کند، بلکه مفهوم تعمیم و اعتبار تبیینی را در تحلیل اجتماعی چندلایه و پیچیده دگرگون می‌سازد. در نهایت، مقاله استدلال می‌کند که ارتقای کیفیت پژوهش اجتماعی بیش از هر چیز نیازمند بازاندیشی در منطق تبیین است و FsQCA، در چارچوب نظری و با توجه به محدودیت‌های خود، امکان تولید تبیین‌های واقع‌بینانه‌تر و نظری غنی‌تر را فراهم می‌کند.

کلیدواژه‌ها: علیت ترکیبی، علیت نامتقارن، منطق مجموعه‌محور، جبر فازی، FsQCA، چند مسیرگی علی، کالیبراسیون فازی.

مقدمه

بحران علیت در تبیین اجتماعی: از منطق خطی تا ضرورت بازاندیشی نظری

مسئله تبیین علی، از آغاز شکل‌گیری علوم اجتماعی مدرن، در کانون تلاش‌های نظری و روش‌شناختی این حوزه قرار داشته است. پرسش از این‌که چرا پدیده‌ای اجتماعی رخ می‌دهد، چگونه مجموعه‌ای از عوامل در تحقق آن دخیل‌اند و تا چه حد می‌توان از الگوهای مشاهده‌شده به تعمیم نظری دست یافت، همواره در قلب پروژه معرفتی علوم اجتماعی جای داشته است. با این حال، آنچه در بخش قابل‌توجهی از پژوهش‌های اجتماعی معاصر – به‌ویژه در سنت‌های کمی مسلط – به‌صورت بدیهی پذیرفته‌شده، نه خود مسئله علیت، بلکه یک صورت‌بندی خاص و محدود از آن است: علیت خطی، متقارن و متغیرمحور.

در این صورت‌بندی مسلط، تبیین اجتماعی عمدتاً به شناسایی «اثر مستقل» متغیرها فروکاسته می‌شود. پدیده اجتماعی به‌مثابه پیامدی تصور می‌گردد که حاصل جمع یا تفاضل تأثیرات عوامل مجزاست؛ عواملی که هر یک، به‌طور جداگانه و مستقل از دیگران، سهمی قابل‌اندازه‌گیری در توضیح تغییرات پیامد دارند. این منطق که ریشه در سنت‌های پوزیتیویستی و تحلیل آماری دارد، به‌طور گسترده‌ای از طریق ابزارهایی چون رگرسیون، مدل‌های خطی تعمیم‌یافته، معادلات ساختاری و دیگر تکنیک‌های متغیرمحور عملیاتی شده است (Mahoney & Goertz, 2006: 228-230). در این چارچوب، علیت اغلب متقارن فرض می‌شود: حضور یک عامل پیامدی خاص را تقویت می‌کند و غیاب همان عامل، به‌طور معکوس، عدم وقوع آن پیامد را توضیح می‌دهد.

باوجود کارآمدی نسبی این منطق در تحلیل پدیده‌های ساده، پایدار و همگن، شواهد نظری و تجربی فزاینده‌ای نشان می‌دهند که چنین فهمی از علیت، در مواجهه با واقعیت‌های پیچیده و چندلایه اجتماعی با محدودیت‌های بنیادین روبه‌رو است. جهان اجتماعی نه آزمایشگاهی کنترل‌شده است و نه مجموعه‌ای از روابط ایزوله و خطی (Ragin, 2008: 23-25). پدیده‌های اجتماعی اغلب حاصل تعامل هم‌زمان مجموعه‌ای از شرایط ساختاری،

نهادی، فرهنگی و کنش‌گرانه‌اند؛ شرایطی که معنا و اثر علی آن‌ها تنها در ترکیب با یکدیگر قابل فهم است، نه به صورت مستقل و منفرد.

یکی از پیامدهای سلطه منطق خطی علیت، ساده‌سازی نظام‌مند پیچیدگی اجتماعی است. این ساده‌سازی صرفاً یک محدودیت فنی یا آماری نیست، بلکه مسئله‌ای معرفت‌شناختی به شمار می‌آید. تمرکز انحصاری بر اثرات متوسط متغیرها و معناداری آماری، بسیاری از ابعاد اساسی پدیده‌های اجتماعی – از جمله چندمسیرگی، وابستگی متقابل شرایط و نامتقارنی علی – را از میدان تحلیل خارج می‌کند. در نتیجه، تبیین‌ها اگرچه از نظر آماری «دقیق» به نظر می‌رسند، اما از حیث نظری فقیر و از منظر تبیینی محدود باقی می‌مانند (Goertz & Mahoney, 2012: 45-53).

این مسئله در جوامعی با ساختارهای اجتماعی پیچیده، ناهمگن و در حال تحول، اهمیتی مضاعف می‌یابد. در چنین زمینه‌هایی – از جمله جامعه ایران – پدیده‌های اجتماعی به ندرت از یک مسیر علی واحد تبعیت می‌کنند. کنش سیاسی، مشارکت اجتماعی، موفقیت یا شکست سیاست‌های عمومی و تحولات نهادی، غالباً حاصل ترکیب‌های متفاوتی از شرایط هستند که بسته به زمینه تاریخی، نهادی و فرهنگی تغییر می‌کنند. آنچه در یک زمینه شرطی کلیدی به شمار می‌آید، ممکن است در زمینه‌ای دیگر نقشی حاشیه‌ای یا حتی بی‌اثر داشته باشد. افزون بر این، غیاب یک عامل خاص، لزوماً به معنای غیاب پیامد متناظر آن نیست؛ چراکه مسیرهای علی جایگزین می‌توانند به همان نتیجه منتهی شوند.

با این حال، بخش قابل توجهی از پژوهش‌های اجتماعی همچنان بر این پیش‌فرض استوار است که با شناسایی «متغیرهای مهم‌تر» و کنترل سایر عوامل، می‌توان به تبیینی جامع دست یافت. این پیش‌فرض، به طور ضمنی، تبیین را با تعمیم آماری و پیش‌بینی خطی هم‌معنا می‌گیرد و از پرسش‌های بنیادین‌تری غفلت می‌ورزد: آیا علیت اجتماعی اساساً ماهیتی خطی و متقارن دارد؟ آیا می‌توان پیچیدگی کنش‌ها و ساختارهای اجتماعی را به اثرات مستقل متغیرها فروکاست؟ و آیا ابزارهای روش‌شناختی رایج، با هستی‌شناسی پیکربندی‌گرای جهان اجتماعی سازگارند؟

مقاله حاضر استدلال می‌کند که پاسخ به این پرسش‌ها مستلزم بازاندیشی در خود منطق تبیین اجتماعی است، نه صرفاً افزودن تکنیک‌های جدید به جعبه‌ابزار روش‌شناختی موجود. مسئله اصلی، کمبود داده یا ضعف ابزارهای آماری نیست؛ بلکه چارچوب مفهومی‌ای است که تعیین می‌کند چه چیزی را «علت» می‌دانیم و چگونه آن را تحلیل می‌کنیم. تا زمانی که علت به مثابه رابطه‌ای خطی، متقارن و تک‌مسیره فهم شود، حتی پیشرفته‌ترین روش‌های تحلیلی نیز در نهایت همان الگوهای ساده‌سازی شده را بازتولید خواهند کرد (Brady & Collier, 2004: 21-25).

در برابر این منطق مسلط، رویکردهای مجموعه‌محور و پیکربندی‌گرا امکان صورت‌بندی بدیلی از علت را فراهم می‌آورند؛ صورتی از علت که بر ترکیب شرایط، چندمسیرگی و نامتقارنی علی تأکید دارد. در این چارچوب، تبیین اجتماعی نه به معنای شناسایی یک علت غالب، بلکه به معنای فهم الگوهای متفاوتی است که از طریق آن‌ها یک پدیده اجتماعی می‌تواند تحقق یابد (Ragin, 2000). این چرخش مفهومی، پیامدهای عمیقی برای نظریه‌پردازی اجتماعی، طراحی پژوهش و تحلیل تجربی به همراه دارد.

بر این اساس، مقاله حاضر استدلال می‌کند که گذار از علت خطی به علت ترکیبی و نامتقارن، صرفاً تغییری فنی یا روشی نیست، بلکه دگرگونی‌ای در سطح منطق تبیین اجتماعی است. در این چارچوب، تحلیل مجموعه‌محور و به‌ویژه رویکردهای مبتنی بر منطق فازی، نه به عنوان ابزارهای مکمل، بلکه به مثابه تجسد روش‌شناختی یک تغییر نظری عمیق مورد توجه قرار می‌گیرند. تمرکز اصلی مقاله بر FsQCA (تحلیل کیفی تطبیقی فازی)^۱ است؛ رویکردی که امکان پیوند منسجم میان نظریه، مفهوم‌پردازی و تحلیل تجربی را فراهم می‌آورد و ظرفیت شناسایی مسیرهای علی جایگزین و نامتقارن را در اختیار پژوهشگر قرار می‌دهد (Ragin, 2008; Schneider & Wagemann, 2012).

هدف این مقاله نه رد کامل روش‌های متغیرمحور و نه جانشین‌سازی ساده یک تکنیک با تکنیکی دیگر است. مسئله، بازتعریف نسبت میان نظریه، روش و واقعیت

1 Fuzzy-Set Qualitative Comparative Analysis

اجتماعی است. مقاله می‌کوشد نشان دهد که تبیین اجتماعی تنها زمانی واجد قدرت نظری و تحلیلی خواهد بود که منطق علی آن با پیچیدگی، زمینه‌مندی و پیکربندی گرایي جهان اجتماعی هم‌افق شود؛ پیچیدگی‌ای که نه در ضرایب منفرد، بلکه در الگوهای علی، مسیرهای چندگانه و تعامل شرایط متجلی می‌شود.

۱) علیت خطی به مثابه پارادایم مسلط در پژوهش اجتماعی

بازتولید ساده‌سازی در منطق متغیرمحور

در بخش قابل توجهی از پژوهش‌های اجتماعی معاصر، علیت نه صرفاً به عنوان یکی از مفاهیم محوری تحلیل، بلکه به مثابه یک پارادایم تبیینی مسلط عمل می‌کند؛ پارادایمی که پیشاپیش تعیین می‌کند چه نوع پرسش‌هایی مشروع تلقی می‌شوند، چه روابطی «علی» به شمار می‌آیند و چه شواهدی واجد ارزش تبیینی‌اند. در این چارچوب، علیت عمدتاً به صورت رابطه‌ای خطی میان مجموعه‌ای از متغیرهای مستقل و یک متغیر وابسته صورت‌بندی می‌شود؛ رابطه‌ای که در آن هر متغیر، به‌طور مجزا و مستقل از دیگر متغیرها، سهمی قابل اندازه‌گیری در توضیح تغییرات پیامد دارد.

این صورت‌بندی از علیت، ریشه در سنت‌های کلاسیک روش‌شناسی کمی و تداوم میراث پوزیتیویستی دارد؛ جایی که تبیین علمی با کشف روابط پایدار، قوانین عمومی و الگوهای تکرارشونده هم‌معنا گرفته می‌شود. در چنین سنتی، جهان اجتماعی به گونه‌ای تصور می‌شود که گویی می‌توان آن را به مجموعه‌ای از متغیرهای قابل تفکیک فروکاست؛ متغیرهایی که اثر آن‌ها را می‌توان از طریق کنترل سایر عوامل، به صورت «خالص» برآورد کرد (Mahoney & Goertz, 2006: 231-235). پیامد این تصور، تثبیت رویکردی است که در آن «اثر متغیر» واحد اصلی تبیین محسوب می‌شود.

ویژگی محوری این پارادایم، خطی بودن منطق علی است. خطی بودن در اینجا صرفاً به معنای استفاده از مدل‌های ریاضی خطی نیست، بلکه به یک پیش‌فرض عمیق‌تر اشاره دارد: این که تغییر در یک عامل، به صورت متناسب، افزایشی یا کاهش‌ی، تغییری متناظر در

پیامد ایجاد می‌کند. حتی در مدل‌های غیرخطی یا تعمیم‌یافته، این فرض بنیادین اغلب حفظ می‌شود که اثرات علی قابل تجزیه، جمع‌پذیر و مستقل از بافت ترکیبی شرایطاند (Goertz & Mahoney, 2012: 44-45). به بیان دیگر، علیت همچنان به عنوان رابطه‌ای میان متغیرهای منفرد فهم می‌شود، نه میان پیکربندی‌های علی.

دومین ویژگی تعیین‌کننده این پارادایم، تقارن علی است. در تحلیل‌های متغیرمحور، معمولاً فرض می‌شود که حضور یک عامل و غیاب همان عامل، پیامدهایی متقارن اما معکوس به همراه دارند. اگر افزایش یک متغیر احتمال وقوع پیامدی را افزایش دهد، کاهش آن متغیر نیز باید به طور متناظر احتمال وقوع همان پیامد را کاهش دهد. این فرض تقارن، اغلب به طور ضمنی و بدون بازاندیشی نظری پذیرفته می‌شود، حال آن‌که بسیاری از پدیده‌های اجتماعی دقیقاً به دلیل نامتقارن بودن روابط علی‌شان پیچیده، ناپایدار و دشوارفهم‌اند (Schneider & Wagemann, 2012: 38-40).

سومین مؤلفه این منطق تبیینی، تک‌مسیرگی است. در پارادایم علیت خطی، اگرچه ممکن است چندین متغیر به طور هم‌زمان در یک مدل گنجانده شوند، اما فرض بنیادین آن است که همه این متغیرها در نهایت در یک مسیر علی مشترک عمل می‌کنند. مدل «خوب» مدلی تلقی می‌شود که بتواند بهترین یا قوی‌ترین مجموعه متغیرها را برای توضیح پیامد شناسایی کند (Ragin, 2008: 31-33). این رویکرد، امکان وجود مسیرهای علی متفاوت و جایگزین را به حاشیه می‌راند و جهان اجتماعی را به گونه‌ای بازنمایی می‌کند که گویی همواره یک الگوی علی مسلط و واحد برای تحقق یک پدیده وجود دارد.

ترکیب این سه ویژگی – خطی بودن، تقارن و تک‌مسیرگی – نوعی ساده‌سازی معرفتی نظام‌مند را بر تحلیل اجتماعی تحمیل می‌کند. مسئله صرفاً نادیده گرفتن برخی ظرایف تجربی نیست، بلکه محدود شدن افق پرسش‌های پژوهشی است. در چنین چارچوبی، پژوهشگر به جای آنکه پرسد «چه ترکیب‌هایی از شرایط می‌توانند به این پیامد منجر شوند؟»، می‌آموزد پرسد «کدام متغیر اثر قوی‌تری دارد؟» (Brady & Collier, 2004: 12-14). این جابه‌جایی ظریف اما بنیادین، جهت‌گیری کل پروژه پژوهشی را تعیین

می‌کند و نوع خاصی از تبیین را به صورت پیش فرض باز تولید می‌نماید. از منظر نظری، یکی از پیامدهای مهم این پارادایم، فاصله گرفتن تبیین از واقعیت چندسطحی و تعاملی جهان اجتماعی است. کنش‌های اجتماعی همواره در بستر ساختارها، نهادها، فرهنگ‌ها و زمینه‌های تاریخی خاصی رخ می‌دهند و معنا می‌یابند. اثر یک عامل، نه به صورت مستقل، بلکه در تعامل با سایر عوامل و در چارچوب پیکربندی‌های خاص شکل می‌گیرد. با این حال، منطق خطی علیت این تعاملات را یا نادیده می‌گیرد یا آن‌ها را به صورت متغیرهای تعاملی محدود و از پیش تعریف شده مدل‌سازی می‌کند؛ امری که اغلب نمی‌تواند پیچیدگی واقعی پدیده‌های اجتماعی را بازنمایی کند (Fiss, 2011).

افزون بر این، تمرکز بر اثرات متوسط و کلی، به نادیده گرفتن ناهمگنی تجربی می‌انجامد. بسیاری از مدل‌های متغیرمحور به طور ضمنی فرض می‌کنند که روابط علی برای همه موارد مورد مطالعه یکسان است یا دست کم می‌توان آن‌ها را به طور معناداری میانگین‌گیری کرد. این در حالی است که در بسیاری از زمینه‌های اجتماعی، آنچه برای یک گروه، مکان یا دوره زمانی صادق است، ممکن است برای گروهی دیگر صادق نباشد (Ragin, 2000). علیت خطی، با تکیه بر میانگین‌ها، اغلب این تفاوت‌های معنادار را در خود حل می‌کند و بدین ترتیب، بخشی از واقعیت اجتماعی را از دسترس تحلیل خارج می‌سازد.

نکته مهم آن است که این نقد، به معنای انکار کامل دستاوردهای روش‌های متغیرمحور نیست. این روش‌ها در شناسایی الگوهای کلی، همبستگی‌ها و روابط احتمالی نقش مهمی ایفا کرده‌اند. مسئله، اما زمانی آغاز می‌شود که این منطق خاص از علیت، بدون بدیل و بدون بازاندیشی نظری، به وضعیت پارادایم مسلط ارتقا می‌یابد. در چنین شرایطی، امکان طرح پرسش‌های تبیینی بدیل و آزمون منطق‌های علی متفاوت به شدت محدود می‌شود.

از این منظر، بن‌بست‌های تحلیلی بسیاری از پژوهش‌های اجتماعی معاصر را باید نه صرفاً پیامد ضعف داده یا کاستی‌های فنی، بلکه نتیجه ناسازگاری میان منطق تبیین خطی و

ماهیت پیچیده، پیکربندی گرا و زمینه‌مند پدیده‌های اجتماعی دانست. همین ناسازگاری است که ضرورت گذار نظری به منطق‌های بدیل تبیین اجتماعی را برجسته می‌سازد؛ منطق‌هایی که بتوانند ترکیب شرایط، مسیرهای علی جایگزین و نامتقارنی روابط علی را در مرکز تحلیل قرار دهند.

۲) گذار نظری: از بن‌بست علیت خطی تا منطق‌های بدیل تبیین اجتماعی

علیت ترکیبی، چندمسیرگی و نامتقارنی

نقد پارادایم علیت خطی، اگر به ارائه بدیلی مفهومی منتهی نشود، در بهترین حالت به تشکیک روش‌شناختی و در بدترین حالت به نسبی‌گرایی تبیینی خواهد انجامید. از این رو، مسئله اساسی در مواجهه با محدودیت‌های منطق متغیرمحور، صرفاً نشان دادن کاستی‌های آن نیست، بلکه صورت‌بندی منطقی بدیل برای تبیین اجتماعی است؛ منطقی که بتواند هم‌زمان پیچیدگی جهان اجتماعی را به رسمیت بشناسد و امکان تحلیل نظام‌مند و قابل دفاع علمی را فراهم آورد.

در دو دهه اخیر، بخش قابل توجهی از ادبیات روش‌شناختی علوم اجتماعی به‌طور فزاینده‌ای بر ضرورت چنین گذار نظری‌ای تأکید کرده است. این ادبیات که ریشه در سنت‌های مقایسه‌ای، تاریخی و پیکربندی گرا دارد، علیت را نه به‌مثابه رابطه‌ای خطی میان متغیرهای منفرد، بلکه به‌عنوان رابطه‌ای میان ترکیب‌ها یا پیکربندی‌های علی صورت‌بندی می‌کند (Ragin, 2000; Goertz & Mahoney, 2012). در این چارچوب، واحد اصلی تحلیل دیگر «اثر مستقل متغیر» نیست، بلکه الگوهای متفاوتی از شرایط است که می‌توانند به تحقق یک پیامد منجر شوند.

یکی از مفاهیم محوری در این گذار، مفهوم «علیت ترکیبی» است. علیت ترکیبی بر این پیش‌فرض استوار است که پدیده‌های اجتماعی اغلب حاصل هم‌زمانی و تعامل چندین شرط‌اند؛ شرط‌هایی که به‌تنهایی ممکن است نه لازم باشند و نه کافی، اما در ترکیب‌های خاصی واجد قدرت تبیینی می‌شوند. برخلاف منطق خطی که در پی شناسایی یک یا چند

عامل «اصلی» است، منطق ترکیبی می‌پذیرد که اهمیت یک شرط، همواره وابسته به حضور یا غیاب سایر شرایط است (Ragin, 2008: 52-54). به این معنا، علیت نه خاصیت متغیرها، بلکه خاصیت پیکربندی‌هاست.

پیامد مستقیم پذیرش علیت ترکیبی، به رسمیت شناختن «چندمسیرگی علی» است. چندمسیرگی به این معناست که یک پیامد واحد می‌تواند از طریق مسیرهای علی متفاوت و غیرهمسان تحقق یابد. در جهان اجتماعی، به‌ویژه در زمینه‌های ناهمگن و تاریخی، به‌ندرت می‌توان انتظار داشت که همه موارد یک پدیده از یک الگوی علی مشترک تبعیت کنند. آنچه در یک زمینه نهادی یا فرهنگی به تحقق یک پیامد می‌انجامد، ممکن است در زمینه‌ای دیگر نقشی کاملاً متفاوت ایفا کند. از این منظر، جست‌وجوی یک «مدل بهینه واحد» نه تنها غیرواقع‌بینانه، بلکه از حیث نظری محدودکننده است (Mahoney & Goertz, 2006).

مفهوم کلیدی دیگر در این چارچوب، «نامتقارنی علی» است. نامتقارنی به این معنا اشاره دارد که علل حضور یک پیامد، الزاماً قرینه علل غیاب آن نیستند. به بیان دیگر، همان عواملی که وقوع یک پدیده را توضیح می‌دهند، لزوماً توضیح‌دهنده عدم وقوع آن نخواهند بود. این ایده که در منطق خطی غالباً نادیده گرفته می‌شود، پیامدهای مهمی برای تبیین اجتماعی دارد. بسیاری از پدیده‌های اجتماعی دقیقاً به این دلیل پیچیده‌اند که مسیرهای منتهی به موفقیت، توسعه یا ثبات، با مسیرهای منتهی به شکست، عقب‌ماندگی یا بی‌ثباتی یکسان نیستند (Schneider & Wagemann, 2012: 43-45).

ترکیب مفاهیم علیت ترکیبی، چندمسیرگی و نامتقارنی، به بازتعریف عمیقی از مسئله تبیین اجتماعی می‌انجامد. در این چارچوب، پرسش پژوهشی از «کدام متغیر اثر قوی‌تری دارد؟» به «چه ترکیب‌هایی از شرایط می‌توانند به این پیامد منجر شوند؟» تغییر می‌کند. این جابه‌جایی پرسش، صرفاً یک تغییر زبانی یا تکنیکی نیست، بلکه نشانه تغییری بنیادین در منطق تبیین است (Ragin, 2000). تبیین دیگر به معنای استخراج روابط متوسط و کلی نیست، بلکه به معنای شناسایی الگوهای علی متمایز و زمینه‌مند است که می‌توانند هم‌زمان

و بدون ناسازگاری منطقی وجود داشته باشند.

از منظر نظریه پردازی، این منطق بدیل پیامدهای مهمی به همراه دارد. نخست آنکه، نظریه دیگر صرفاً مجموعه‌ای از فرضیه‌های خطی قابل آزمون نیست، بلکه چارچوبی مفهومی برای شناسایی پیکربندی‌های معنادار علی است. دوم آنکه، رابطه میان نظریه و داده دگرگون می‌شود: داده‌ها نه صرفاً برای برآورد ضرایب، بلکه برای آزمون الگوهای علی نظری به کار می‌روند؛ و سوم آنکه، مفهوم تعمیم نیز بازتعریف می‌شود. تعمیم در این چارچوب، نه به معنای تعمیم آماری ساده، بلکه به معنای شناسایی الگوهای علی تکرارشونده در میان موارد مشابه است (Goertz & Mahoney, 2012).

باین حال، پذیرش منطق‌های بدیل تبیین اجتماعی مستلزم ابزارهای روش‌شناختی متناسب با آن‌هاست. منطق علیت ترکیبی و نامتقارن را نمی‌توان به‌طور کامل در چارچوب ابزارهای متغیرمحور موجود عملیاتی کرد، زیرا این ابزارها ذاتاً برای تحلیل اثرات مستقل، تقارن علی و تک‌مسیرگی طراحی شده‌اند. در نتیجه، اگرچه ممکن است برخی مفاهیم ترکیبی به‌صورت محدود و ناقص در مدل‌های آماری گنجانده شوند، اما منطق کلی تحلیل همچنان خطی باقی می‌ماند.

در این نقطه است که رویکردهای مجموعه‌محور اهمیت می‌یابند. این رویکردها، با تمرکز بر عضویت موارد در مجموعه‌ها و تحلیل روابط ضروری و کافی میان شرایط و پیامدها، امکان تجسد روش‌شناختی منطق‌های بدیل تبیین را فراهم می‌کنند. به‌ویژه، منطق مجموعه‌های فازی این امکان را فراهم می‌آورد که هم‌زمان با حفظ حساسیت به تفاوت‌های درجه‌ای، تحلیل پیکربندی‌های علی به‌صورت نظام‌مند انجام شود (Ragin, 2008). بدین ترتیب، گذار نظری از علیت خطی به علیت ترکیبی، نه در سطح انتزاعی، بلکه در سطح روش‌شناختی نیز قابل تحقق می‌شود.

بر این اساس، مقاله حاضر استدلال می‌کند که FsQCA (تحلیل کیفی تطبیقی فازی) را باید در متن این گذار نظری فهم کرد. FsQCA نه پاسخی فنی به محدودیت‌های آماری و نه صرفاً ابزاری مکمل برای تحلیل داده‌هاست؛ بلکه رویکردی است که منطق

علیت ترکیبی، چندمسیرگی و نامتقارنی را به‌طور منسجم عملیاتی می‌کند.

۳) منطق مجموعه‌محور و بازتعریف تبیین علی

از همبستگی متغیرها تا روابط لازم و کافی

گذار از علیت خطی به علیت ترکیبی و نامتقارن، مستلزم دگرگونی‌ای عمیق در منطق تحلیلی است که تبیین اجتماعی بر آن استوار می‌شود. این دگرگونی، نه تنها در سطح مفاهیم نظری، بلکه در سطح صورت‌بندی روش شناختی نیز خود را نشان می‌دهد. در این میان، رویکردهای مجموعه‌محور نقش محوری ایفا می‌کنند، چراکه امکان بازتعریف علیت را بر مبنای روابط میان مجموعه‌ها – و نه صرفاً همبستگی میان متغیرها – فراهم می‌آورند.

در منطق متغیرمحور، رابطه علی عمدتاً از طریق سنجش همبستگی یا اثر آماری میان متغیرها صورت‌بندی می‌شود. در این چارچوب، متغیر مستقل زمانی علی تلقی می‌شود که تغییر در آن، به‌طور نظام‌مند با تغییر در متغیر وابسته همراه باشد. هرچند این رویکرد برای شناسایی الگوهای کلی مفید است، اما علیت را به رابطه‌ای احتمالی و تقارنی فرو می‌کاهد و کمتر به این پرسش می‌پردازد که «تحت چه شرایطی» یک پیامد محقق می‌شود. به بیان دیگر، تمرکز اصلی بر شدت و جهت رابطه است، نه بر ساختار علی آن.

در مقابل، منطق مجموعه‌محور علیت را در قالب روابط لازم و کافی صورت‌بندی می‌کند. در این چارچوب، پرسش اصلی نه این است که آیا دو متغیر با یکدیگر همبسته‌اند، بلکه این است که آیا یک شرط یا ترکیب خاصی از شرایط، شرط لازم یا شرط کافی برای تحقق یک پیامد به شمار می‌آید. شرط لازم شرطی است که بدون آن پیامد نمی‌تواند رخ دهد و شرط کافی شرطی است که در صورت تحقق، پیامد را به دنبال دارد. این تمایز، علیت را از سطح همبستگی آماری به سطح ساختار منطقی روابط علی ارتقا می‌دهد (Goertz & Mahoney, 2012).

اهمیت این جابه‌جایی مفهومی زمانی روشن‌تر می‌شود که به ماهیت پیکربندی‌گرای جهان اجتماعی توجه شود. بسیاری از پدیده‌های اجتماعی نه حاصل یک شرط منفرد، بلکه نتیجه هم‌زمانی چندین شرط‌اند که در ترکیب‌های خاصی واجد قدرت علی می‌شوند. در منطق مجموعه‌محور، این ترکیب‌ها به‌عنوان «پیکربندی‌های علی» تحلیل می‌شوند؛ پیکربندی‌هایی که ممکن است در عین تفاوت، همگی برای تحقق یک پیامد کافی باشند. بدین ترتیب، چندمسیرگی علی نه یک استثنا، بلکه ویژگی ذاتی تبیین اجتماعی تلقی می‌شود (Ragin, 2008: 72-75).

یکی از تمایزهای بنیادین منطق مجموعه‌محور با تحلیل متغیرمحور، نحوه مواجهه با نامتقارنی علی است. در تحلیل مجموعه‌محور، روابط لازم و کافی ذاتاً نامتقارن‌اند. این که یک شرط یا پیکربندی برای وقوع یک پیامد کافی باشد، به‌هیچ‌وجه به این معنا نیست که غیاب همان شرط یا پیکربندی، برای عدم وقوع پیامد کافی خواهد بود. ازاین‌رو، تحلیل حضور پیامد و تحلیل غیاب آن، دو مسئله تحلیلی متمایز تلقی می‌شوند که نیازمند بررسی جداگانه‌اند (Schneider & Wagemann, 2012: 66-69). این ویژگی، امکان تحلیل دقیق‌تر پدیده‌هایی را فراهم می‌آورد که در آن‌ها مسیرهای موفقیت و شکست، یا تحقق و عدم تحقق، ساختارهای علی متفاوتی دارند.

منطق مجموعه‌محور همچنین به‌طور صریح با مسئله ناهمگنی تجربی مواجه می‌شود. در این چارچوب، موارد مورد مطالعه نه به‌عنوان مشاهداتی قابل میانگین‌گیری، بلکه به‌عنوان اعضای مجموعه‌هایی با درجات متفاوت عضویت در نظر گرفته می‌شوند. این رویکرد، به‌ویژه در قالب مجموعه‌های فازی، امکان آن را فراهم می‌کند که تفاوت‌های درجه‌ای میان موارد حفظ شود، بدون آنکه تحلیل به روابط خطی و تقارنی فروکاسته شود. بدین ترتیب، تحلیل مجموعه‌محور پلی میان حساسیت کیفی به تفاوت‌ها و نیاز کمی به نظام‌مندی ایجاد می‌کند.

در این چارچوب، علیت نه به‌صورت «اثر» یک عامل، بلکه به‌عنوان رابطه‌ای منطقی میان مجموعه‌ها فهم می‌شود. یک پیکربندی علی زمانی معنادار تلقی می‌شود

که درجه بالایی از شمول^۱ و پوشش^۲ را نسبت به پیامد نشان دهد. این معیارها، به جای تکیه بر معناداری آماری، بر میزان انطباق موارد تجربی با الگوی علی نظری تأکید دارند و از این رو، رابطه‌ای نزدیک تر با منطق تبیین نظری برقرار می‌کنند (Rihoux & Ragin, 2008: 44-45).

نکته مهم آن است که منطق مجموعه محور به خودی خود تضمین کننده تبیین قوی نیست. همان گونه که تحلیل متغیر محور می‌تواند به همبستگی‌های بی معنا منجر شود، تحلیل مجموعه محور نیز در صورت فقدان چارچوب نظری منسجم، می‌تواند به شناسایی پیکربندی‌های تصادفی یا تفسیرهای پسینی منجر گردد (Fiss, 2011: 395-396). از این رو، رابطه میان نظریه، مفهوم پردازی و تحلیل تجربی در این رویکرد اهمیتی دوچندان می‌یابد. نظریه نه تنها در انتخاب شرایط علی، بلکه در تفسیر پیکربندی‌های به دست آمده نقشی تعیین کننده ایفا می‌کند.

بر این اساس، FsQCA را باید به عنوان چارچوبی روش شناختی فهم کرد که منطق مجموعه محور را به صورت منسجم عملیاتی می‌سازد. FsQCA امکان تحلیل هم زمان شرایط لازم و ترکیب‌های کافی، بررسی چندمسیرگی علی و تحلیل نامتقارنی روابط علی را در اختیار پژوهشگر قرار می‌دهد. این رویکرد، با عبور از منطق همبستگی و اثرات متوسط، تبیین اجتماعی را به سطح تحلیل پیکربندی‌های علی ارتقا می‌دهد.

با این حال، اهمیت FsQCA نه در توان فنی آن، بلکه در سازگاری منطق تحلیلی آن با هستی شناسی پیچیده و زمینه مند جهان اجتماعی نهفته است. درک FsQCA به عنوان صرفاً یک تکنیک تحلیلی، خطر تقلیل آن به رویه‌ای مکانیکی را به همراه دارد؛ خطری که می‌تواند این رویکرد را از ظرفیت نظری اصلی اش تهی سازد.

1 consistency

2 coverage

۴) FsQCA به مثابه چارچوب روش شناختی

ظرفیت‌ها، شروط کاربست و بدفهمی‌های رایج

تحلیل کیفی تطبیقی فازی در ادبیات روش شناختی معاصر، اغلب به عنوان پاسخی نوآورانه به محدودیت‌های روش‌های متغیرمحور معرفی می‌شود. با این حال، فهم دقیق جایگاه FsQCA مستلزم آن است که این رویکرد نه صرفاً به عنوان مجموعه‌ای از رویه‌های تحلیلی، بلکه به مثابه یک چارچوب روش شناختی منسجم درک شود؛ چارچوبی که بر پیش فرض‌های خاصی درباره ماهیت علیت، ساختار جهان اجتماعی و رابطه میان نظریه و داده استوار است (Ragin, 2008: 134-136).

FsQCA بر منطق مجموعه‌های فازی بنا شده است؛ منطقی که به پژوهشگر اجازه می‌دهد موارد را نه به صورت صفر و یک، بلکه با درجات متفاوتی از عضویت در مجموعه‌ها تحلیل کند. این ویژگی، امکان حفظ حساسیت به تفاوت‌های درجه‌ای را فراهم می‌آورد، بدون آنکه تحلیل به روابط خطی و تقارنی فروکاسته شود. در نتیجه، FsQCA می‌تواند هم‌زمان پیچیدگی تجربی و انسجام منطقی را در تحلیل علی حفظ کند؛ امکانی که در بسیاری از روش‌های متغیرمحور به سختی قابل دستیابی است (Ragin, 2000).

یکی از ظرفیت‌های کلیدی FsQCA، امکان تحلیل هم‌زمان شرایط لازم و ترکیب‌های کافی است. این رویکرد به پژوهشگر اجازه می‌دهد بررسی کند که آیا برخی شرایط، پیش شرط تحقق یک پیامد هستند و نیز چه ترکیب‌هایی از شرایط می‌توانند برای تحقق آن پیامد کافی باشند. چنین تحلیلی، به ویژه در زمینه‌هایی که پدیده‌ها از مسیرهای علی متعددی شکل می‌گیرند، افق تبیینی گسترده‌تری نسبت به تحلیل‌های مبتنی بر اثرات مستقل فراهم می‌آورد (Schneider & Wagemann, 2012: 87-90).

افزون بر این، FsQCA به طور ذاتی با منطق «چندمسیرگی علی» سازگار است. در این چارچوب، وجود چندین پیکربندی علی که همگی به یک پیامد واحد منتهی می‌شوند، نه نشانه ضعف مدل، بلکه نشانه دقت آن در بازنمایی پیچیدگی اجتماعی تلقی می‌شود (Fiss, 2011: 398-399). این ویژگی، به ویژه در مطالعات مقایسه‌ای و تحلیل‌های میان‌سطحی،

امکان فهم تفاوت‌های زمینه‌ای و مسیرهای جایگزین تحقق پدیده‌ها را فراهم می‌کند. با این حال، ظرفیت‌های FsQCA تنها در صورتی بالفعل می‌شوند که این رویکرد در چارچوبی نظری و مفهومی منسجم به کار گرفته شود. یکی از بدفهمی‌های رایج در کاربرد FsQCA، تقلیل آن به مجموعه‌ای از رویه‌های نرم‌افزاری است. در چنین کاربردهایی، تمرکز اصلی بر اجرای الگوریتم‌ها، تعیین آستانه‌های پیش‌فرض و تولید خروجی‌های تحلیلی قرار می‌گیرد، در حالی که پیوند این خروجی‌ها با نظریه و پرسش پژوهشی اغلب مبهم یا پسینی باقی می‌ماند. این رویکرد مکانیکی، نه تنها ظرفیت تبیینی FsQCA را تضعیف می‌کند، بلکه آن را در معرض همان نقدهایی قرار می‌دهد که متوجه روش‌های متغیرمحور است (Rihoux & Ragin, 2008: 50-52).

مسئله کالیبراسیون^۱، نمونه‌ای برجسته از این بدفهمی‌هاست. کالیبراسیون در FsQCA صرفاً یک مرحله فنی برای تبدیل داده‌های خام به مقادیر عضویت نیست، بلکه فرایندی عمیقاً نظری است که مستلزم تعریف مفهومی دقیق مجموعه‌ها و تعیین آستانه‌های معنادار بر اساس دانش نظری و تجربی است. استفاده مکانیکی از آستانه‌های پیش‌فرض یا معیارهای صرفاً آماری، کالیبراسیون را از بنیان نظری‌اش تهی می‌سازد و تحلیل را به نتایجی ظاهراً دقیق اما از نظر مفهومی سست سوق می‌دهد (Schneider & Wagemann, 2012: 61-64).

بدفهمی رایج دیگر، نادیده گرفتن رابطه متقابل میان انتخاب شرایط علی و چارچوب نظری است. در برخی کاربردها، شرایط علی به گونه‌ای انتخاب می‌شوند که بیشترین شانس تولید پیکربندی‌های معنادار را داشته باشند، نه آنکه بر اساس منطق نظری پژوهش برگزیده شوند. چنین رویکردی، خطر تفسیرهای پسینی و داده‌محور را افزایش می‌دهد و FsQCA را به ابزاری برای «کشف الگو» بدون پشتوانه نظری بدل می‌کند (Goertz & Mahoney, 2012). این در حالی است که در منطق مجموعه‌محور، نظریه نقشی اساسی در تعریف مجموعه‌ها، تعیین روابط علی مورد انتظار و تفسیر نتایج ایفا می‌کند.

1 calibration

افزون بر این، FsQCA در صورت استفاده غیرانتقادی، می‌تواند به‌نوعی نسبی‌گرایی علی دامن بزند؛ نسبی‌گرایی‌ای که در آن، وجود چندین مسیر علی به‌مثابه نفی هرگونه قاعده‌مندی تبیینی تلقی می‌شود. این برداشت، نه تنها با منطق FsQCA ناسازگار است، بلکه ماهیت نظریه‌پردازانه این رویکرد را تضعیف می‌کند. چندمسیرگی به معنای فقدان نظم علی نیست، بلکه به معنای وجود نظم‌های علی متکثر و زمینه‌مند است که باید به‌صورت نظام‌مند شناسایی و تبیین شوند (Ragin, 2008: 151-153).

نکته مهم آن است که FsQCA، همانند هر چارچوب روش‌شناختی دیگر، محدودیت‌های خاص خود را دارد. این رویکرد برای پرسش‌هایی که ذاتاً متغیرمحور، پیش‌بینی‌محور یا مبتنی بر اثرات متوسط‌اند، مناسب نیست. همچنین، FsQCA نیازمند تعریف دقیق موارد، مجموعه‌ها و شرایط است و در غیاب چنین تعریفی، نتایج آن می‌تواند به‌شدت حساس و ناپایدار باشد. پذیرش این محدودیت‌ها، نه نشانه ضعف، بلکه شرط استفاده آگاهانه و مسئولانه از این رویکرد است (Fiss, 2011).

بر این اساس، مقاله حاضر استدلال می‌کند که FsQCA تنها زمانی می‌تواند به تبیین‌های غنی و نظری منجر شود که در متن یک پروژه پژوهشی منسجم، با پرسش‌های تبیینی مناسب و چارچوب نظری روشن به کار گرفته شود. در غیر این صورت، خطر آن وجود دارد که این رویکرد، به‌جای گشودن افق‌های جدید تبیینی، به بازتولید ساده‌سازی‌ها و بدفهمی‌های روش‌شناختی بیانجامد.

۵) پیامدهای روش‌شناختی گذار به علیت ترکیبی و نامتقارن

افق‌های جدید برای پژوهش اجتماعی (با تأکید بر زمینه‌های پیچیده)

پذیرش علیت ترکیبی و نامتقارن، صرفاً به معنای انتخاب یک ابزار تحلیلی متفاوت نیست، بلکه مستلزم بازاندیشی در کل زنجیره پژوهش اجتماعی – از صورت‌بندی پرسش پژوهش گرفته تا مفهوم‌پردازی نظری، طراحی پژوهش و تفسیر نتایج – است. این گذار، پژوهشگر را وادار می‌سازد تا از منطق ساده‌سازی‌شده روابط خطی و متقارن فاصله بگیرد و پدیده‌های

اجتماعی را به مثابه برآیند پیکربندی‌های علی چندسطحی و زمینه‌مند درک کند (Ragin, 2008: 37-39).

یکی از نخستین پیامدهای این گذار، تحول در شیوه طرح پرسش‌های پژوهشی است. در چارچوب علیت خطی، پرسش‌ها اغلب حول این محور شکل می‌گیرند که «کدام متغیر بیشترین اثر را دارد» یا «اثر خالص یک عامل چیست». در مقابل، منطق علیت ترکیبی پژوهشگر را به طرح پرسش‌هایی از این دست سوق می‌دهد که «چه ترکیب‌هایی از شرایط، تحت چه زمینه‌هایی، به تحقق یا عدم تحقق یک پیامد منجر می‌شوند» (Goertz & Mahoney, 2012). این جابه‌جایی ظریف اما بنیادین، جهت‌گیری کل پروژه پژوهشی را دگرگون می‌سازد و امکان تحلیل واقع‌بینانه‌تری از پویایی‌های اجتماعی فراهم می‌آورد. پیامد دوم، بازتعریف نقش نظریه در پژوهش تجربی است. در رویکردهای متغیرمحور، نظریه اغلب به صورت مجموعه‌ای از فرضیات قابل آزمون خطی ظاهر می‌شود. در مقابل، در چارچوب مجموعه‌محور، نظریه نقشی فعال‌تر و ساخت‌دهنده‌تر ایفا می‌کند: نظریه تعیین می‌کند چه مجموعه‌هایی معنادارند، مرزهای مفهومی آن‌ها کجاست و چه پیکربندی‌هایی از نظر علی قابل انتظارند. در این معنا، FsQCA نه تنها ابزار تحلیل، بلکه مکانیسمی برای دیالوگ مداوم میان نظریه و داده است (Ragin, 2000; Schneider & Wagemann, 2012).

پیامد سوم، تغییر در فهم تعمیم و اعتبار تبیینی است. علیت ترکیبی، تعمیم را نه به معنای تعمیم یک رابطه واحد میان متغیرها، بلکه به معنای شناسایی الگوهای علی قابل تکرار در زمینه‌های مختلف درک می‌کند. این نوع تعمیم، به‌ویژه برای علوم اجتماعی که با ناهمگنی ساختاری، تاریخی و فرهنگی مواجه‌اند، از ظرفیت تبیینی بالاتری برخوردار است. در این چارچوب، اعتبار نظری یک پژوهش در توان آن برای شناسایی پیکربندی‌های معنادار و قابل تفسیر ریشه دارد، نه صرفاً در قدرت پیش‌بینی آماری (Fiss, 2011: 326-328).

این ملاحظات، در زمینه‌هایی با ساختارهای اجتماعی پیچیده و چندلایه، اهمیت

ویژه‌ای می‌یابند. جوامعی مانند ایران که در آن‌ها کنش‌های اجتماعی، سیاست‌های عمومی و تحولات نهادی در بستر تعاملات تاریخی، فرهنگی و نهادی متنوع شکل می‌گیرند، به‌ندرت از منطق‌های علی تک‌مسیره تبعیت می‌کنند. در چنین زمینه‌هایی، تحلیل‌های مبتنی بر میانگین‌ها و اثرات مستقل، اغلب قادر به توضیح هم‌زمان موفقیت‌ها و ناکامی‌های مشاهده‌شده نیستند. رویکردهای ترکیبی و مجموعه‌محور، با به‌رسمیت شناختن مسیرهای علی جایگزین و نامتقارن، امکان تولید تبیین‌هایی را فراهم می‌آورند که با واقعیت تجربی این جوامع هم‌خوان‌ترند.

با این حال، مقاله حاضر تأکید می‌کند که گذار به علیت ترکیبی نباید به‌صورت تقابلی ساده‌انگارانه با روش‌های متغیرمحور فهم شود. مسئله، جایگزینی کامل یک پارادایم با پارادایمی دیگر نیست، بلکه بازتعریف نسبت آن‌هاست. روش‌های خطی و متغیرمحور همچنان می‌توانند در پاسخ به برخی پرسش‌های پژوهشی — به‌ویژه پرسش‌های پیش‌بینی‌محور یا مبتنی بر اثرات کلی — کارآمد باشند. آنچه موردنقد قرار می‌گیرد، ارتقای انحصاری این منطق به جایگاه پارادایم مسلط و نادیده گرفتن بدیل‌های تبیینی است. در این چارچوب، FsQCA را باید بخشی از یک منظومه روش‌شناختی متکثر دانست که هر روش در آن، متناسب با منطق علی و پرسش پژوهش انتخاب می‌شود. انتخاب FsQCA، انتخاب یک نرم‌افزار یا تکنیک نیست، بلکه انتخاب آگاهانه یک موضع نظری_روش‌شناختی است؛ موضعی که بر ترکیب‌پذیری علل، نامتقارنی روابط و زمینه‌مندی تبیین اجتماعی تأکید دارد.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

این مقاله با بازاندیشی در منطق علیت در علوم اجتماعی، نشان داد که بسیاری از محدودیت‌های تبیینی پژوهش‌های رایج، ریشه در فهمی خطی، متقارن و تک‌مسیره از علیت دارند. چنین فهمی، اگرچه در برخی زمینه‌ها کارآمد است، اما در مواجهه با پدیده‌های اجتماعی پیچیده، ناهمگن و زمینه‌مند، به ساده‌سازی‌های نظری و تحلیلی

می‌انجامد که ظرفیت تبیینی پژوهش را به‌طور نظام‌مند محدود می‌کند. در برابر این پارادایم مسلط، مقاله با تکیه بر ادبیات مجموعه‌محور، علیت ترکیبی و نامتقارن را به‌عنوان منطق بدیل تبیین اجتماعی صورت‌بندی کرد؛ منطقی که بر پیکربندی‌های علی، چندمسیرگی و تمایز میان شرایط لازم و ترکیب‌های کافی استوار است. در این چارچوب، FsQCA نه به‌عنوان یک ابزار تحلیلی مکمل، بلکه به‌مثابه تجسد روش‌شناختی این دگرگونی نظری معرفی شد؛ رویکردی که امکان پیوند منسجم میان نظریه، مفهوم‌پردازی و تحلیل تجربی را فراهم می‌آورد.

مقاله هم‌زمان نشان داد که ظرفیت‌های FsQCA تنها در صورتی بالفعل می‌شوند که این رویکرد در چارچوبی نظری و با آگاهی از محدودیت‌ها و خطرات آن به کار گرفته شود. تقلیل FsQCA به رویه‌ای نرم‌افزاری، کالیبراسیون مکانیکی و فقدان پروژه نظری روشن، می‌تواند این رویکرد را از توان تبیینی‌اش تهی سازد و آن را به بازتولید همان ساده‌سازی‌هایی سوق دهد که اساساً برای گریز از آن‌ها طراحی شده است.

درنهایت، استدلال مرکزی مقاله آن است که ارتقای کیفیت پژوهش اجتماعی، بیش از آنکه در گرو پیچیده‌تر کردن ابزارها باشد، نیازمند بازاندیشی در منطق تبیین است. پذیرش علیت ترکیبی و نامتقارن، افق‌هایی تازه برای نظریه‌پردازی، تحلیل تجربی و سیاست‌گذاری مبتنی بر شواهد می‌گشاید؛ افق‌هایی که می‌توانند فهم ما از جهان اجتماعی را عمیق‌تر، واقع‌بینانه‌تر و از نظر نظری غنی‌تر سازند.

تعارض منافع

نویسندگان هیچ تضاد منافع ندارند.

ORCID

Ismail Aalizad

<https://orcid.org/0000-0002-3375-4832>

References

- Brady, H .E., & Collier, D .(Eds.) .(2004) .*Rethinking social inquiry: Diverse tools, shared standards* .Rowman & Littlefield Publishers.
- Fiss, P .C .(2011) .Building better causal theories: A fuzzy set approach to typologies in organization research .*Academy of Management Journal*, 54(2), 393–420.
- Goertz, G., & Mahoney, J .(2012) .*A tale of two cultures: Qualitative and quantitative research in the social sciences* .Princeton University Press.
- Mahoney, J., & Goertz, G .(2006) .A tale of two cultures: Contrasting quantitative and qualitative research .*Political Analysis*, 14(3), 227–249.
- Ragin, C .C .(2000) .*Fuzzy-set social science* .University of Chicago Press.
- Ragin, C .C .(2008) .*Redesigning social inquiry: Fuzzy sets and beyond* (2nd ed.) .University of Chicago Press.
- Rihoux, B., & Ragin, C .C .(2008) .*Configurational comparative methods: Qualitative comparative analysis (QCA) and related techniques* .Sage.
- Schneider, C .Q., & Wagemann, C .(2012) .*Set-theoretic methods for the social sciences: A guide to qualitative comparative analysis* . Cambridge University Press.

استناد به این مقاله: عالی‌زاد، اسماعیل. (۱۴۰۵). بازاندیشی علیت در علوم اجتماعی: گذار از پارادایم خطی به منطق ترکیبی و نامتقارن با تمرکز بر FsQCA، فصلنامه علوم اجتماعی، ۳۳ (۱۱۲)، ۱۷۹–۲۰۴. DOI: 10.22054/qjss.2026.90833.2960

Social sciences is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License...